

РОЗДІЛ 6 ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.41(477)

ЗЕМЕЛЬНИЙ СПІР ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНА КАТЕГОРІЯ: ДОКТРИНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

LAND DISPUTE AS PROCEDURAL CATEGORY: DOCTRINAL LEGAL ANALYSIS

Арсенюк А.О.,

*здобувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Статтю присвячено дослідженню існуючих у науці підходів до визначення поняття земельного спору. Розглянуто його основні відмінності від конфлікту. Підкреслюється відсутність загальноприйнятого визначення земельного спору, при цьому наявні підходи умовно диференціюються за їх змістом на «матеріальні» та «процесуальні». Обґрунтовано, що земельний спір є динамічним явищем і може пройти у своєму розвитку кілька стадій: від вираження розбіжностей сторін із приводу суб'єктивних прав і законних інтересів на землю до винесення й виконання рішення суду.

Ключові слова: земельний спір, конфлікт, захист, судовий процес, динаміка земельного конфлікту.

Статья посвящена исследованию существующих в науке подходов к определению понятия земельного спора. Рассмотрены его основные отличия от конфликта. Подчеркивается отсутствие общепринятого определения земельного спора, при этом имеющиеся подходы условно дифференцируются по их содержанию на «материальные» и «процессуальные». Обосновано, что земельный спор является динамичным явлением и может пройти в своем развитии несколько стадий: от выражения разногласий сторон по поводу субъективных прав и законных интересов на землю до вынесения и исполнения решения суда.

Ключевые слова: земельный спор, конфликт, защита, судебный процесс, динамика земельного конфликта.

The article is devoted to the study of existing science approaches to the definition of land dispute. Its main differences from the conflict are considered. It emphasizes the absence of a generally accepted definition of a land dispute, while existing approaches are conventionally differentiated by their content on the "material" and "procedural". It is proved that the land dispute is a dynamic phenomenon, and it may be in its development stages: from the expression of the arguments of the parties concerning the subjective rights and legitimate interests in the land before imposition/execution of court decisions.

Key words: land dispute, conflict, protection, judicial process, dynamics of the land dispute.

Постановка проблеми. Доволі складна природа земельного права, особливості земельного законодавства, яке регулює відносини не лише з метою забезпечення права на землю його суб'єктів, а й із метою раціонального використання й охорони земель, породжує доволі складні питання, зокрема щодо визначення поняття «земельний спір». До того ж у чинному законодавстві відсутнє нормативне визначення поняття земельного спору. Відсутнє таке визначення й у правовій літературі. І проблема навіть не в законодавцеві, оскільки дати чітке й однозначне визначення дуже важко через те, що такі відносини є комплексними, поєднують адміністративно-правові, цивільно-правові, господарсько-правові та навіть конституційно-правові положення. Земельних відносин також безпосередньо торкається законодавство про органи місцевого самоврядування. Слід зазначити, що навіть серед юристів-науковців немає цілковитої згоди не лише щодо того, що слід вважати земельними спорами, а й щодо того, що є земельним правом. Отже, земельні спори апріорі приречені на дискусію стосовно їх правової природи.

Щоб розкрити поняття «земельний спір», необхідно проаналізувати весь комплекс правових дисциплін, зокрема юридичну конфліктологію, земельне право, господарський, цивільний та адміністративний процес. Визначення земельного спору становить інтерес у теоретичному й практичному плані. Теоретичне вирішення цього питання дозволить проаналізувати коло суспільних відносин, які виникають за порушення прав на землю. Практичне ж значення цього питання полягає у виявленні таких порушень, відновлення яких можливе в порядку вирішення спору.

Метою статті є розкриття сутності та надання більш повного визначення поняттю «земельний спір». Задля досягнення поставленої мети необхідно відобразити в такому понятті і матеріальний, і процесуальний аспект, а також розглянути динаміку його розвитку.

Стан дослідження. У нашій країні тривалий час переважала думка про безконфліктність радянського суспільства. Офіційна ідеологія розглядала проблему конфліктів переважно в плані критики вад капіталізму [1, с. 19]. Було заборонено теорію кон-

фліктності. Лише в 90-х роках починають з'являтися загальнотеоретичні дослідження із цієї складної проблеми. Однак соціальні конфлікти завжди виступали невід'ємним елементом повсякденної дійсності, а перетворення економічних, політичних і правових інститутів викликали ще інтенсивніший імпульс до загострення різних конфліктних ситуацій. Дослідження проблем соціальних конфліктів здійснюється в межах конфліктології, предметом якої є вивчення природи, причин, механізмів конфліктів у людському суспільстві, а також розробка шляхів їх вирішення й запобігання. Складовою частиною загальної конфліктології виступає конфліктологія юридична, яка безпосередньо вивчає причини, форму й динаміку юридичних конфліктів, у яких беруть участь суб'єкти правових відносин – громадяни та юридичні особи, а також розробляються правові методи регулювання конфліктів, включаючи судові процедури й інші засоби, передбачені законом.

Загальні проблеми визначення поняття земельного спору досліджували такі вчені, як Н.А. Алексєєва, В.І. Андрейцев, Є.С. Бердніков, С.О. Боголюбов, Л.А. Бондар, А.П. Гетьман, Р.К. Гусєв, Д.М. Дікусар, Б.В. Єрофєєв, І.О. Іконицька, Н.Д. Казанцев, Л.В. Лейба, Н.Н. Осокін, В.В. Петров, В.В. Романов, В.І. Семчик, В.Х. Улюкаєв, Ю.М. Федорова, Г.В. Чубуков, М.В. Шульга та інші.

Вклад основого матеріалу. Особливість юридичного конфлікту полягає в тому, що він пов'язаний із виконанням (реалізацією) або порушенням тих чи інших норм права і, відповідно, виникненням, зміною або припиненням правових відносин між фізичними чи юридичними особами, органами державної влади й місцевого самоврядування [2, с. 4]. Подібні відносини регулюються різними галузями права: кримінальним, цивільним, господарським, адміністративним, трудовим, земельним тощо.

Юридичний конфлікт у сфері земельного права має свою специфіку, обумовлену характером відносин у сфері використання й охорони земель, що регулюються правовими нормами. У найбільш узагальненому вигляді «конфлікт» (від лат. *conflictus* – зіткнення) можна представити як зіткнення, серйозну розбіжність, суперечку, прояв об'єктивних чи суб'єктивних протиріч, що виражаються в протиставленні сторін; тобто це така ситуація, коли сторони (суб'єкти) взаємодії переслідують певні свої цілі, які суперечать або взаємно виключають одна одну [3, с. 213]. Таким чином, синонімами терміна «конфлікт» виступають такі поняття, як «суперечка», «зіткнення», «розбіжність», «боротьба», «спір». Правовим спором у загальному розумінні цього слова є взаємні претензії двох чи декількох осіб (сторін) на той самий об'єкт, що вирішується шляхом змагання (словесного доведення, відстоювання своєї точки зору) у судовому процесі [4, с. 403].

Одним із перших визначення поняття «спір» надав М.А. Гурвіч, який зазначав, що спір про право цивільне означає опір, перешкоди в здійсненні цивільного права, які відповідно до закону можуть бути усунені шляхом суду. При цьому він пропону-

вав розмежовувати поняття спору в загальноповсякденному й техніко-юридичному значенні. Спір у звичайному слововживанні означає суперечку, словесне змагання, яких може й не бути в позовному спорі, оскільки вимоги можуть бути визнані іншою стороною. Спір про право в процесуальному значенні продовжує існувати до тих пір, доки обов'язок не виконано в натурі [5, с. 160]. На думку Д.М. Чечота, спір – це розбіжності суб'єктів із приводу своїх прав та обов'язків [6, с. 47]. Н.А. Чечина визначала спори як перешкоди, опір праву, такий стан матеріальних правовідносин, за якого один із суб'єктів цих правовідносин не може здійснювати своє право, вважаючи його порушеним або оскарженим, і просить у суду захисту у вигляді припинення правопорушення [7, с. 50]. М.Д. Матієвський вважав, що розбіжності суб'єктів отримують значення спору про право за умови, якщо вони заявлені в порядку, передбаченому законом, до якого відносив претензійне та юрисдикційне вирішення [8, с. 13].

З питання визначення земельного правового спору в юридичній літературі висловлюються різні погляди, які в цілому доповнюють один одного, дозволяючи повніше охопити проблему.

Представники науки земельного права конкретизують визначення правового спору щодо поняття земельного правовідносин. При цьому, як і фахівці цивільного правовідносин права, вони або роблять акцент на матеріально-правовій сутності спору, або розглядають спір як особливий різновид процесуальних правовідносин. Водночас І.О. Іконицька пропонує розрізняти матеріально-правовий зміст спору та його процесуальну форму. Матеріально-правовим змістом будуть виступати ті земельні відносини, з приводу яких виник спір, тобто сутність самого спору, а процесуальна форма – це підстава порушення й порядок вирішення земельного спору. Науковець дає таке визначення земельного спору: врегульовані нормами земельного, цивільного, цивільного процесуального й арбітражного процесуального права правовідносини, які вирішуються дозволенними законом методами, між двома й більше рівноправними сторонами з приводу посягань на земельні права та обов'язки [9, с. 46]. Матеріально-правовим можна назвати визначення земельного спору Н.Д. Казанцева, який відзначає, що земельними називаються спори між учасниками земельного правових відносин у зв'язку з дійсними або передбачуваними порушеннями своїх земельних прав та інтересів [10, с. 127].

Багато авторів, зокрема В.В. Петров, В.Х. Улюкаєв, підкреслюють конфліктний характер земельного спору, визначаючи, що земельний спір – це заперечення права, яке має своїм об'єктом суб'єктивне право на конкретну земельну ділянку [11, с. 119] та являє собою розбіжності, конфлікти, що виникають між учасниками земельних правовідносин із приводу реалізації наявних у них суб'єктивних прав та (або) виконання відповідних обов'язків [12, с. 215]. С.О. Боголюбов, підтримуючи матеріально-правові визначення земельного спору, доповнив, що земельний спір являє собою не лише конфлікт,

взаємні претензії двох або декількох осіб на той самий земельний об'єкт, а й претензії з приводу незадоволення, невідшкодування майнових та особистих інтересів, які постають із земельних правовідносин [13, с. 262–263]. В.В. Романов відзначає, що до земельних спорів відносяться спори з приводу землі, викликані прийняттям адміністративно-правових актів представницькими або виконавчими органами влади (місцевими адміністраціями) у сфері здійснення владних функцій щодо розпорядження землями, які припиняють чи обмежують суб'єктивні права власності, володіння й користування землею або такими правами, що відмовляють у придбанні, а також спори юридичних осіб і громадян між собою у зв'язку з порушенням їхніх земельних прав, розмежовуючи при цьому земельно-майнові спори та майнові спори, що виникають із земельних відносин [14, с. 23].

Ю.М. Федорова вважає, що земельний спір являє собою особливі правовідносини, які регулюються нормами земельного, цивільного, цивільного процесуального й арбітражного процесуального права та вирішуються передбаченими законом методами, виникають між індивідами або групами осіб, органами державної влади й місцевого самоврядування за порушення або оскарження їхніх суб'єктивних прав на землю, інтересів чи обов'язків та має своїм змістом взаємні претензії сторін щодо цих суб'єктивних прав, інтересів чи обов'язків [15, с. 53–54].

Н.Н. Осокін визначає земельний спір як спір із приводу суб'єктивного права на конкретну земельну ділянку в особи, якій її надано у встановленому законом порядку [16, с. 11]. Р.К. Гусев пропонує розглядати земельні спори в процесуальному змісті як доведення на основі змагальності майнових, соціальних, економічних та інших прав та інтересів, які постають із земельних правовідносин, за принципами, установленими земельним, цивільним і цивільно-процесуальним законодавством [17, с. 75]. На думку Г.В. Чубукова, під земельними спорами слід розуміти конфлікти, що виникають із приводу порушення земельного законодавства [18, с. 269]. Водночас він погоджується з позицією Б.В. Єрофеева, що земельний спір – це обговорення й доведення своїх прав на землю з дотриманням процесуальної процедури й рівноправності перед законом учасників земельних відносин [4, с. 403]. Слід зазначити, що в цьому випадку має місце процесуальне визначення земельного спору.

У свою чергу аналіз статті 158 Земельного кодексу України дає можливість дійти висновку, що земельні спори – це спори, які виникають між фізичними або юридичними особами з приводу володіння, користування чи розпорядження земельною ділянкою, що перебуває в них на праві власності або користування, та які вирішуються виключно судами, органами місцевого самоврядування й органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів [19, с. 492].

На сучасному етапі в земельно-правовій літературі зазначається про необхідність визначення поняття земельного спору в законодавстві та пропонується визначити, що земельні спори – це особливий вид

правових відносин (різновид конфлікту), в основі яких знаходяться розбіжності суб'єктів, що проявляються в процесі виникнення, реалізації, зміни або припинення земельних прав, їх охорони (захисту) у зв'язку з порушенням прав і законних інтересів (чи їх визнанням) власників земельних ділянок, землекористувачів, у тому числі й орендарів земельних ділянок та інших суб'єктів земельних правовідносин [20, с. 358; 21, с. 40–41]. Або це колізія (розбіжність) у суб'єктів відповідних земельних правовідносин про наявне чи уявне порушення їх земельних прав або їх належності щодо конкретної земельної ділянки, що ускладнює чи створює перешкоду для реалізації їх земельної правосуб'єктності. Підкреслюється, що земельний спір необхідно розглядати як офіційно легалізовану позицію (розбіжність) одного із суб'єктів земельних правовідносин, яку не спростовано в досудовому та іншому юрисдикційному порядку щодо уявних або реальних порушень прав на землі чи земельну ділянку іншими суб'єктами земельних правовідносин [22, с. 119].

Усі наведені в юридичній літературі визначення земельних спорів є досить корисними й слушними. Вони не лише дають загальне уявлення про земельні спори, а й виокремлюють певні їх характерні ознаки, складають основу для більш детального та всебічного підходу до встановлення сутності цієї важливої категорії спорів.

Розглядом земельного спору є його вирішення таким владним органом, як суд, із метою захисту прав землекористувачів відповідно до норм матеріального й процесуального права, яке ґрунтується на принципах законності, всебічності, рівноправності тощо. Слід додати, що не варто змішувати земельний спір і конфлікт у сфері земельних правовідносин. Конфлікт у сфері земельних правовідносин – це неврегульована розбіжність сторін із приводу виникнення, здійснення або припинення прав на землю та інших пов'язаних із нею прав та обов'язків. Головною його відмінністю від земельного спору є те, що виникнення й розвиток конфлікту відбувається в позасудовому порядку. Земельний спір стає таким лише після подачі позову або заяви особою до суду. Тим самим конфлікт, який буде розглянуто в суді, є земельним спором. При цьому не важливо, чи дійсно особа володіє правом на земельну ділянку або ж помиляється про наявність цього права. Під час вирішення розбіжностей у позасудовому порядку вони є конфліктом, врегулювання якого можливе шляхом усунення претензій через угоду сторін, які знайшли оптимальний для них варіант виходу з конфлікту, у тому числі за допомогою третьої незалежної сторони або через рішення, прийняте уповноваженим на те державним органом (крім суду) [23, с. 19–32]. Це не означає, що в суді конфлікт не може бути усунуто шляхом угоди сторін. Навпаки, до обов'язку суду входить роз'яснення сторонам права укласти мирову угоду. Однак, враховуючи судову процедуру врегулювання розбіжностей, ця ситуація являє собою спір.

Не можна не визнати, що існує різниця між спором, який офіційно заявлений і вимагає офіційного

розгляду, та спором, який хоч і виражає розбіжність інтересів конфлікуючих сторін, проте не набув чіткого процесуального вираження. Останній є спором ніби в робочому порядку. Його може бути злагоджено або знято в ході подальших процедур, тобто не обов'язково «вилито» у свою юридично закінчену форму. Тому потрібно відрізнити його від власне «спору» – вираженого формально, який вимагає певної реакції з боку органу, покликаного його вирішити. Розбіжності, які не переходять у категорію юридично-визначеного спору, Д.М. Дікусар називає поземельними конфліктами [24, с. 38–47]. Важливо зауважити, що земельне законодавство повинне займатися не лише земельними спорами, а й конфліктами. Спрямованість закону повинна бути потрібною: за можливості привести сторони до угоди; не допустити фізичного зіткнення сторін (і взагалі самоуправства); у разі доведення конфлікту до спору максимально полегшити розгляд спору органом та винести за ним правильне рішення, яке відповідає обставинам справи й вимогам закону. Практика показує, що в багатьох випадках законодавство про земельні спори дійсно працювало й працює не лише на стадії розгляду спору, а й на стадії його зародження. Важливо, щоб закон сприяв насамперед попередженню земельних спорів. Якщо конфлікт зайшов далеко, його буває важко врегулювати. Навіть після прийняття судового рішення спір часто не згасає, а ще більше розпалюється. Однак це вже не юридична, а психологічна сторона спору [25, с. 33–34].

Під змістом спору розуміються суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів спірних правовідносин, які їм кореспондують. Зіткнення інтересів сторін відбувається під час їх реалізації. З огляду на це під змістом земельного спору можна розуміти особливий стан суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників спірних правовідносин, що характеризується динамічністю свого розвитку.

На першому етапі права одних суб'єктів вступають у протиріччя з правами інших і не можуть бути реалізовані тією мірою й спрямованістю, на яку спочатку сподівався суб'єкт права. Так зароджується конфлікт. Саме на цій стадії існує можливість його позасудового вирішення [23, с. 19–32].

Другий етап полягає в тому, що хоча б один із суб'єктів починає усвідомлювати свої інтереси в ситуації, яка виникла, вибудовувати позицію в конфлікті. Зрозуміло, що уявлення суб'єктів про порушення їхніх суб'єктивних прав можуть бути помилковими, проте без їх усвідомлення подальший розвиток земельного спору не можливий. Саме на цьому етапі відбувається усвідомлення суб'єктом спірних відносин перешкод для задоволення своїх інтересів. Тут необхідно звернути увагу на те, що відповідні перешкоди можуть бути зумовлені об'єктивною ситуацією, не залежати від позицій інших суб'єктів. Усвідомлення суб'єктом цих обставин (наприклад, отримання інформації про фактичну відсутність вільних земельних ділянок на території, що його цікавить) може привести до припинення конфліктної ситуації. У цілому чітке усвідомлення всіма

суб'єктами спірних правовідносин своїх інтересів, а також перешкод до їх реалізації може привести до врегулювання конфлікту без подальшого звернення до компетентних юрисдикційних органів.

Третій етап характеризується початком відкритого конфлікту. Він включає в себе конкретні дії одного або декількох суб'єктів спірних відносин, що полягають у захисті (відстоюванні) своїх усвідомлених інтересів. До таких дій можна віднести, наприклад, подання претензій, позовів до суду тощо. З того моменту, коли розбіжності суб'єктів щодо своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків приймають офіційне зовнішнє вираження, вони набувають статусу процесуальних. Учасники спору наділяються статусом сторін, певними процесуальними правами, готують докази на підтвердження своєї позиції, вчиняють інші необхідні дії тощо.

На наступному етапі, у межах безпосереднього розгляду компетентними юрисдикційними органами земельного спору, відбувається зміна, припинення прав і юридичних обов'язків суб'єктів спірних правовідносин.

П'ятий етап характеризується завершенням правового конфлікту. Він обумовлений винесенням компетентним органом правозастосовного акта, що вирішує вказаний спір.

Безумовно, названі етапи не обов'язково змінюються в наведеній послідовності. Деякі з них можуть випадати, інші – повторюватися, їх послідовність може бути зовсім іншою. Ця обставина зумовнюється тим, що кожний земельний спір, як і будь-який конфлікт, є індивідуальним. Так, можливий повторний розгляд земельного спору компетентним юрисдикційним органом, оскарження й скасування раніше винесеного судового рішення, перегляд справи за нововиявленими обставинами тощо. Спільним для всіх земельних спорів є лише етап його виникнення. Як уже зазначалося, спір про право виникає в той момент, коли суб'єкт, якому стало відомо про порушення його прав або охоронюваних законом інтересів, вказав на виниклі суперечності в об'єктивній формі, висловив у зовнішньому вигляді свою правову позицію.

Висновки. Таким чином, земельний спір – це особливий вид правовідносин, який являє собою розбіжність і протиріччя сторін із приводу виникнення, здійснення або припинення прав на землю та інших пов'язаних із нею прав та обов'язків, що виникає під час подачі позову до суду й відкриття провадження в справі, підлягає вирішенню в судовому порядку та потребує дослідження судом специфічних (через особливості об'єкта) доказів.

Вказане визначення, на відміну від раніше запропонованих, відображає невіддільні один від одного процесуальний і матеріальний зміст земельного спору, специфіку правового регулювання земельних спорів, суб'єктний склад та, що найголовніше, специфічний об'єкт спору.

З іншого боку, наведене визначення земельного спору є широким і не охоплює багатьох особливостей, про які варто сказати. Так, спором визнається лише розбіжність або вимога сторін, яку оформлено у вигляді позо-

ву чи заяви, поданої до суду і прийнятої судом до свого провадження. Тому конфліктні ситуації в процесуальному сенсі спорами не є. Однак їх не можна залишати без уваги, оскільки вони також потребують вирішення.

Наукове визначення поняття «земельний спір» має важливе не лише теоретичне, а й практичне значення. Так, на підставі теоретичних положень, які характеризують сутність земельних спорів та визначають їх ознаки, необхідно було би прийняти низку

законодавчих актів, у яких слід дати точне визначення поняття земельного спору, сформулювати його відмінності від інших спорів; ввести класифікацію земельних спорів та розмежування юрисдикції з розгляду земельних спорів; встановити способи захисту земельних прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб; закріпити поняття належної сторони в земельних спорах і встановити терміни позовної давності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конфликтология : [учебник] / под ред. А.С. Кармина. – СПб., 2000. – 190 с.
2. Юридическая конфликтология / под ред. В.Н. Кудрявцева. – М., 1995. – 300 с.
3. Юридическая энциклопедия / отв. ред. М.Ю. Тихомиров. – М. : Изд. М.Ю. Тихомирова, 1999. – 213 с.
4. Ерофеев Б.В. Земельное право России : [учебник] / Б.В. Ерофеев ; отв. ред. Н.И. Краснов. – 9-е изд., перераб. – М. : Юрайт-Издат, 2004. – 403 с.
5. Гурвич М.А. Лекции по советскому гражданскому процессу / М.А. Гурвич. – М. : ВЮЗИ, 1960. – 160 с.
6. Чечот Д.М. Судебная защита субъективных прав и интересов / Д.М. Чечот // Советское государство и право. – 1967. – № 8. – С. 47.
7. Чечина Н.А. Основные направления развития науки гражданского процессуального права / Н.А. Чечина. – Л., 1987. – 150 с.
8. Матиевский М.Д. Спор о праве в советском гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / М.Д. Матиевский. – М., 1978. – 18 с.
9. Иконицкая И.А. Разрешение земельных споров / И.А. Иконицкая. – М. : Юридическая литература, 1973. – 280 с.
10. Земельное право : [учебник] / под ред. Н.Д. Казанцева, И.В. Павлова. – М. : Гос. изд-во юрид. литературы, 1971. – 327 с.
11. Земельное право : [учебник] / под ред. В.В. Петрова. – М. : Зерцало, 1998. – 219 с.
12. Земельное право России : [учебник] / под ред. В.Х. Улюкаева. – М. : Былина, 2003. – 215 с.
13. Земельное право : [учебник] / под ред. С.А. Боголюбова. – М. : Норма, 2002. – 280 с.
14. Романов В.В. Споры, возникающие из земельных правоотношений / В.В. Романов // Российская юстиция. – 1998. – № 8. – С. 23.
15. Федорова Ю.Н. Разрешение земельных споров по законодательству Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Ю.Н. Федорова ; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2004. – 290 с.
16. Осокин Н.Н. Земельные споры в судах / Н.Н. Осокин // Советская юстиция. – 1992. – № 9–10. – С. 11.
17. Земельное право : [учеб. пособие] / под ред. Р.К. Гусева. – М. : Контакт ; Инфра-М, 2001. – 200 с.
18. Земельное право России : [учебник] / под ред. Г.В. Чубукова. – М. : Новый Юрист, 2002. – 269 с.
19. Земельный кодекс Украины : [науч.-практ. комментарий] / за ред. В.І. Семчика. – К. : Ін Юре, 2003. – 492 с.
20. Земельный кодекс Украины : [науч.-практ. комментарий] / [Г.М. Беженар, Е.С. Бердников, Л.А. Бондар и др.] ; под ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. – 3-е изд., доп. – Х. : Одиссей, 2005. – 358 с.
21. Лейба Л.В. Правове регулювання вирішення земельних спорів : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Л.В. Лейба ; Нац. юрид. академія ім. Я. Мудрого. – Х., 2005. – 250 с.
22. Андрейцев В.І. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії / В.І. Андрейцев. – К. : Знання, 2005. – 119 с.
23. Алексеева Н.А. Правовые проблемы применения норм земельного права при разрешении земельных споров в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук / Н.А. Алексеева. – М., 2010. – 240 с.
24. Дикусар В.М. Разрешение земельных споров по законодательству Российской Федерации / В.М. Дикусар // Государство и право. – 1996. – № 10. – С. 38–47.
25. Дикусар В.М. Правовое регулирование земельных споров по законодательству Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук / В.М. Дикусар. – М., 1997. – 300 с.